

Posada en valor del patrimoni rural de Beniatjar (Vall d'Albaida, País Valencià)

Jaume Pla-Bañuls

Departament de Geografia

Universitat de València

jauplaba@alumni.uv.es

 <https://orcid.org/0000-0002-8506-9079>

Joan Carles Membrado-Tena

Departament de Geografia

Universitat de València

joan.membrado@uv.es

 <https://orcid.org/0000-0001-6961-1449>

Resum

Els municipis del medi rural pateixen una constant pèrdua de població que els situa en un risc alt de despoblament. Molts d'aquests municipis compten amb un valuós patrimoni natural i cultural que pot ser útil per a la dinamització de l'economia local. En aquest article s'analitza l'exemple de Beniatjar (Vall d'Albaida, País Valencià), on són presents determinats valors patrimonials susceptibles de reviscolar la malmesa economia local. L'objectiu de la present contribució és fomentar l'economia d'un municipi rural per mitjà de propostes que potencien el patrimoni local i paral·lelament contribuïsquen a crear llocs de treball, fixar població i mantenir els serveis bàsics de sanitat i educació. Per a desenvolupar alguns apartats de les idees proposades, s'ha treballat amb una metodologia multidisciplinària, per tal de dotar a aquestes d'una major aplicabilitat en un futur pròxim.

Paraules clau: patrimoni cultural, patrimoni natural, Beniatjar, dinamització, medi rural.

Resumen: *Puesta en valor del patrimonio rural de Beniatjar (Vall d'Albaida, País Valenciano)*

Los municipios del medio rural sufren una constante pérdida de población que los sitúa en un riesgo alto de despoblamiento. Muchos de estos municipios cuentan con un valioso patrimonio natural y cultural que puede ser útil para la dinamización de la economía local. En este artículo se analiza el ejemplo de Beniatjar (Vall d'Albaida, País Valenciano), donde están presentes determinados valores patrimoniales susceptibles de revivir la maltrecha economía local. El objetivo de la presente contribución es fomentar

la economia de un municipi rural por medio de propuestas que potencien el patrimoni local y paralelamente contribuyan a crear puestos de trabajo, fijar poblaci3n y mantener los servicios b3sicos de sanidad y educaci3n. Para desarrollar algunos apartados de las ideas propuestas, se ha trabajado con una metodolog3a multidisciplinaria, para dotar a estas de una mayor aplicabilidad en un futuro pr3ximo.

Palabras clave: patrimonio cultural, patrimonio natural, Beniatjar, dinamizaci3n, medio rural.

Abstract: *Enhancing the Rural Heritage of Beniatjar (Vall d'Albaida, Valencian Country)*

Rural municipalities are suffering a constant loss of population, which places them at high risk of depopulation. Many of these municipalities have a valuable natural and cultural heritage that can be useful for revitalising the local economy. This article analyses the example of Beniatjar (Vall d'Albaida, Valencian Country), which has certain heritage values that could revive the ailing local economy. This paper aims to promote the economy of a rural municipality by outlining proposals that enhance the local heritage and, at the same time, help create jobs, stabilise the population, and maintain basic health and education services. We have worked with a multidisciplinary methodology to develop some sections of the proposed ideas, in order to make them more applicable in the near future.

Keywords: cultural heritage, natural heritage, Beniatjar, revitalisation, rural areas.

* * *

1. Introducci3n

El m3n rural occidental es caracteritza, en general, per la pèrdua de poblaci3n a causa de la precarietat i l'escassa rendibilitat del treball, aix3 com per la manca d'infraestructures i de serveis elementals dirigits a la poblaci3n i a les activitats econ3miques, fets que generen dinàmiques migrat3ries negatives (Escribano, 2012; Membrado-Tena i Hermosilla-Pla, 2019). Un paradigma d'aquest m3n rural és Beniatjar, que és el cas d'estudi que es planteja en aquest article. Aquest poble ha estat catalogat pel Comitè Econ3mic i Social de la Comunitat Valenciana (2022) com a municipi amb un risc alt de despoblaci3n. Aquesta minva demogràfica, al costat del potencial del patrimoni natural i cultural que hi ha al municipi, justifiquen el desenvolupament de propostes que dinamitzen i revitalitzen l'economia local. En aquest cas, ens disposem a plantejar la posada en valor del seu patrimoni natural i cultural, tot centrant-nos en la restauraci3n del castell de Carbonera, fortalesa musulmana del segle x. Per tal de crear una sinèrgia entre aquestes propostes, es plantegen una sèrie de rutes guiades per Beniatjar i la Serra del Benicadell, des d'on observar els

principals elements naturals i culturals que es pretenen posar en valor i que s'esmenten més endavant.

Aquest article té per objectiu analitzar el patrimoni cultural i natural de Beniatjar i debatre diferents propostes per tal de potenciar-lo i trobar quina alternativa seria la més escaient per un desenvolupament turístic del municipi. Aquest objectiu es durà a terme mitjançant la potenciació dels recursos existents a través de la rehabilitació, restauració i promoció del patrimoni cultural. D'aquesta manera es pot generar una ocupació lligada a l'entorn que, a més, afavoriria un sentiment de pertinença i arrelament. Aquest element és clau perquè resulta més eficaç fixar població vinculada al territori que no cercar nova població sense cap mena de lligam amb ell (Escribano, 2012; Esparcia, 2021).

Quant a l'estructura de l'article, després d'aportar un marc teòric, desenvolupar les consideracions metodològiques oportunes i presentar la zona d'estudi, es passa a mostrar els resultats, que fonamentalment contenen la descripció dels elements patrimonials (tant naturals com culturals) que es volen potenciar, amb una consideració específica de la proposta de restauració del castell de Carbonera i les diferents rutes guiades que s'han plantejat per unir diferents elements patrimonials. Tot seguit, a la discussió s'elabora un diàleg entre els resultats i el marc conceptual, a la vegada que s'esmenten algunes propostes semblants i exitoses en municipis veïns. Finalment, es posen de relleu algunes idees clau que s'extrauen de l'article a mode de conclusió.

2. Marc conceptual

El medi rural té la necessitat de reconstruir la seua economia i dinamitzar la seua societat amb la finalitat de fer front a les noves condicions lligades al capitalisme global. De fet, la cerca d'un desenvolupament per a la ruralia per a assolir més grans cotes de benestar, sostenibilitat ambiental i el respecte pel patrimoni cultural heretat constituïx un repte per als responsables públics des de fa dècades (Méndez, 2006). Referent a això, el patrimoni (natural i cultural) i el paisatge són instruments que afavoreixen la cohesió territorial i el benestar general de la població (Ballart i Juan, 2001; Gómez-Solórzano *et al.*, 2018; Iranzo i Hermosilla-Pla, 2020).

El patrimoni cultural és cada vegada més valorat per la societat i pot esdevindre motor del desenvolupament socioeconòmic i cultural d'un territori (Lindstörn, 2019). A més, al medi rural coexisteixen elements del patrimoni cultural i natural: aquesta simultaneïtat conforma el paisatge, que és resultat de l'activitat humana en interacció amb el medi natural (Iranzo i Hermosilla-Pla, 2020).

D'altra banda, el patrimoni rural és el conjunt de béns, materials o immaterials, testimoni de la cultura idealitzada i de la forma de vida de la població rural. D'aquesta manera, el patrimoni es compon tant d'elements culturals com de paisatges (més o menys antropitzats) que, a més de ser el fruit d'una herèn-

cia, continuen evolucionant en l'actualitat. Així, els habitants rurals els poden reconèixer i sentir com a propis i desitjar-ne el manteniment i la transmissió a les noves generacions (Iranzo, 2009).

Per tant, la unió del patrimoni i el paisatge reporta no només beneficis culturals i estètics, sinó també socials i econòmics. En efecte, les restes del passat configuren un dipòsit de recursos potencials per al desenvolupament de la societat (Lipe, 1984) sense perjudici de la seua prioritària conservació (Álvarez, 1992). Tot això, explica que el patrimoni es considere un recurs territorial (Iranzo i Hermosilla-Pla, 2020). La revaloració del patrimoni és una oportunitat per a implementar estratègies de desenvolupament territorial (Serrano de la Cruz *et al.*, 2021) com ara, les lligades al turisme rural, que impulsen el desenvolupament econòmic local i, per tant, contribueixen a evitar el despoblament (Calatayud Mendoza *et al.*, 2021)

El desenvolupament rural passa per protegir i posar en valor el seu patrimoni natural i cultural, així com per fomentar les activitats tradicionals, la planificació territorial i la perspectiva integral o holística (Iranzo, 2009). A més, cal la cooperació entre diferents agents a diferents escales de poder: administració local, personal tècnic, empresariat, mà d'obra i població en general (Hermosilla-Pla i Iranzo, 2003), encara que també són fonamentals altres elements com ara la dimensió institucional (Esparcia *et al.*, 2016).

L'element definitori del desenvolupament rural és la diversificació productiva, de manera que hi tenen cabuda tant les activitats complementàries als sectors tradicionals com una altra mena d'activitats noves i innovadores en els espais rurals (Esparcia, 2014). Aquest tipus de desenvolupament té un caràcter integrador i transversal, ja que pretén incidir en les diverses dimensions del món rural, com poden ser l'especialització econòmica, el patrimoni, el capital social i humà i també el medi ambient (van der Ploeg *et al.*, 2000; Paül, 2013; Tulla *et al.*, 2017). A més, les polítiques per al desenvolupament rural fomenten el sentiment de pertinença al territori, l'articulació de la societat rural, la millora del teixit associatiu i el treball en xarxa (Iranzo, 2009). Es tracta d'un conjunt de processos d'àmbit local, descentralitzats i fortament arrelats al territori, que tenen un caràcter endogen i una presència significativa dels mecanismes *bottom-up*, als quals el capital social constitueix un element clau (Esparcia *et al.*, 2016). També comprèn aspectes de la innovació, la competitivitat local i regional i els models de participació (Pont-Vidal, 2020). Per a consolidar el desenvolupament rural, Llorente-Adán (2021) insisteix en la importància de preservar la riquesa dels territoris.

Així doncs, adoptant una perspectiva de desenvolupament rural, es pretén aconseguir la dinamització econòmica de Beniatjar a partir de la posada en valor del seu patrimoni. El mètode per a assolir aquest objectiu i l'àrea d'estudi analitzada s'expliquen en el següent apartat.

3. Aspectes metodològics

La cartografia s'ha elaborat amb el software ArcMap a partir de capes de l'Institut Geogràfic Nacional (IGN) i de l'Institut Cartogràfic Valencià (ICV). D'altra banda, tenint una aproximació metodològica multidisciplinària, s'ha col·laborat amb un arquitecte, de manera que hem fet servir el software AutoCAD per a elaborar un plànol precís dels murs, torres i estances del castell que es vol reconstruir. D'aquesta manera, es permet recrear el seu possible aspecte en 3D amb el software ArcScene. Aquesta metodologia dota la proposta d'una major aplicabilitat en el futur, sobretot a l'hora de calcular pressupostos en cas de dur-la a terme. Cal esmentar que l'escala de treball per a aquesta recreació és bastant gran, motiu pel qual alguns dels murs del castell poden presentar un aspecte exagerat degut a la imprecisió del MDT de 2 m (obtingut de l'ICV). A més, per a fer referència a algunes dades demogràfiques, s'han consultat bases de dades estadístiques com ara l'Institut Nacional d'Estadística (INE) o el Portal Estadístic de la Generalitat Valenciana (PEGV).

D'altra banda, s'ha realitzat una recerca d'informació bibliogràfica basada en llibres físics (com ara el de Cortell i Herrero, 1985) que fan referència a documents parroquials i altres dades històriques del patrimoni objecte d'estudi. Per a completar la informació del patrimoni de Beniatjar, hem consultat l'Inventari General del Patrimoni Cultural Valencià, on es detallen les característiques dels béns patrimonials protegits del municipi i la seua muntanya, com són els Béns d'Interés Cultural o Béns de Rellevància Local. També cal esmentar que els elements patrimonials (tant naturals com culturals) que es descriuran en l'apartat de resultats s'han triat perquè, tot i ser visitats pels turistes, no es posen en valor ni es potencien de manera que passen desapercebuts per les visitants (en part degut a l'escassa senyalització). Respecte al patrimoni natural, aquest s'ha escollit a partir del coneixement local i propi, de forma que es coneix aquelles zones que puguen resultar més atractives per als visitants. El patrimoni cultural triat és, en gran mesura, el que hi ha a la muntanya, encara que també es consideren dos elements patrimonials del casc urbà. En aquest sentit, no entenem el nucli urbà de Beniatjar com un element patrimonial per ell mateix, sinó que es desglossa en determinats elements destacats, com l'església i el calvari. Així, pensem que el patrimoni de la muntanya deu rebre major atenció i, per tant, les iniciatives que es proposaran versen sobre la posada en valor del seu patrimoni natural i cultural, ja que tampoc es pretén massificar el nucli urbà de Beniatjar.

Finalment, cal esmentar que per a assolir la dinamització econòmica proposada del municipi han estat necessàries eixides de camp per a conèixer, de primera mà, l'estat dels béns patrimonials (tant naturals com culturals) i de la xarxa de senders del Benicadell. D'aquesta manera hem comprovat que les propostes són efectivament aplicables.

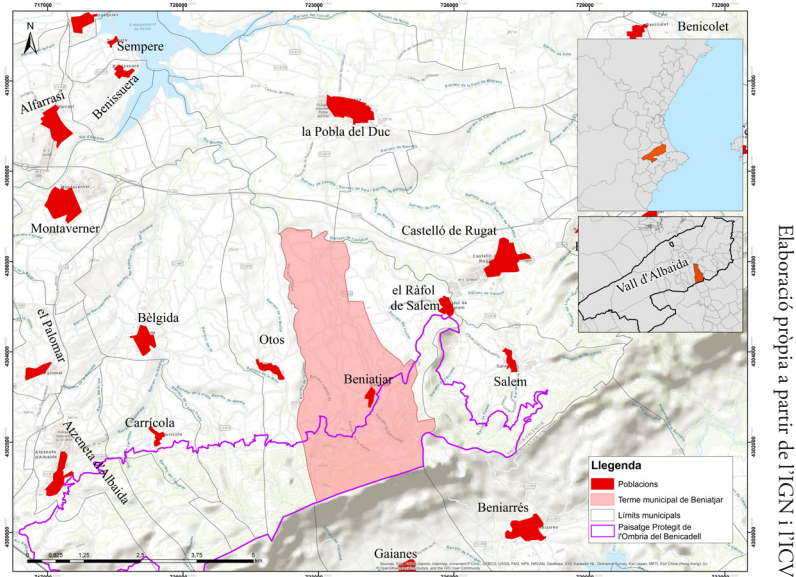
4. Àrea d'estudi

Respecte a l'àmbit d'estudi, ens situem al municipi de Beniatjar. És un poble amb 207 habitants i una densitat de 18,2 hab./km² (dades de l'INE i el PEGV de 2021). Alguns indicadors demogràfics justifiquen el seu risc alt de despoblament, com ara l'índex d'envelliment (que se situa en 491,7), el creixement vegetatiu (-30,43) o l'índex de dependència (52,21) (dades del PEGV el 2021). A més, un 26,95 % de la població és major de 64 anys i hi ha una certa masculinització de la població, amb un 120,21 %.

Al municipi hi ha fins a 12 empreses, encara que no es detalla més informació d'aquestes atesa la grandària del municipi (ARGOS, 2022). No obstant això, el gruix de l'economia local és eminentment agrícola. Hi destaquen en l'actualitat els cultius d'olivera. Aquests suposen la gran majoria dels cultius llenyosos (47% del terme) del municipi (dades del PEGV el 2021).

En tot cas, el municipi es troba en un enclavament natural d'elevat valor paisatgístic: la muntanya del Benicadell. Concretament, Beniatjar se situa a la seua vessant nord, la qual constitueix, d'acord amb la Llei 11/1994, de 27 de desembre, de la Generalitat Valenciana, d'espais naturals protegits de la Comunitat Valenciana, un Paisatge Protegit des del 2006 (Decret 18/2006).

Figura 1. Localització de la zona d'estudi

A la muntanya del Benicadell hi ha gran varietat d'elements patrimonials de caire cultural, però també hi trobem racons amb un gran valor natural, paisatgístic i de biodiversitat, ja que allotja més de 700 espècies vegetals (Conca, 2013). Entre les més significatives hi ha aquelles que es localitzen en les zones més escarpades amb un ombroclima subhúmit. S'hi troba, de fet, una microreserva

de flora: la de la Penya del Benicadell, amb espècies botàniques tan atípiques com l'orella de ratolí (*Sarcocapnos enneaphylla*) i el conillet de tres fulles (*Antirrhinum majus*) (Tortosa, 2000). A més, al Benicadell podem trobar alguns racons amb una vegetació extremadament frondosa per a una latitud tan meridional, com ara la font de la Gota, les Fontetes, el racó del Mingo, o la zona d'ombria de la mateixa Penya del Benicadell. Encara més: des de la Serra del Benicadell podem gaudir, en dies clars i ventosos, d'extraordinàries vistes panoràmiques a la Vall d'Albaida, la Safor, el Comtat, la Marina i, fins i tot, Eivissa.

Atès que es pretén potenciar i posar en valor el patrimoni natural i cultural de Beniatjar i la seua muntanya, cal sistematitzar-ne les fites principals. D'aquesta manera, per tal conèixer-lo abans d'exposar les idees proposades de dinamització econòmica.

5. Resultats

5.1. El patrimoni de Beniatjar i el Benicadell

Aquest primer subapartat de resultats conté la descripció sistemàtica dels elements patrimonials de l'àrea d'estudi que es volen potenciar. Distingim els de caràcter natural dels de caire cultural.

5.1.1. Patrimoni natural

Quant al patrimoni natural, cal destacar els següents enclavaments:

- Penya o Cresta del Benicadell: la característica forma del cim del Benicadell és el resultat d'una falla inversa (provocada pels esforços distensius de l'orogènia alpina), la qual dona lloc a una marcada diferència entre vessants. Un dels plecs més importants és la falla inversa que forma la Cresta o Penya del Benicadell. Com ja s'ha dit, a la vessant septentrional (l'Ombria del Benicadell), el cingle conté una microreserva de flora: la Microreserva de la Penya del Benicadell, reconeguda per la presència d'espècies botàniques atípiques.

Figura 2. La Penya del Benicadell vista des de les Fontetes

Jaume Pla (30/12/2021)

- El Regall: la roca calcària de l'esmentada falla inversa de la Cresta del Benicadell, en la seua vessant oriental, ha patit una erosió diferencial, la qual ha deixat visibles els materials més resistents, mentre que n'ha erosionat els més tous. D'açò en resulten dues crestes i un tálveg al mig, que en la toponímia local es coneix com el Regall.

Figura 3. El Regall des del sender del corral de Rosa

Jaume Pla (20/08/2021)

- La font de la Gota: aquesta és una de les zones més frondoses del Benicadell. Un sender de baixa dificultat recorre tot un bosc de coníferes fins a arribar a una mena de mirador natural, des d'on s'observa la serra de l'Orxa, d'Almudaina i fins i tot Aitana i, en dies clars, la més gran de les illes Pitiüses. Continuant el sender arribem a la font de la Gota, que dona nom a l'indret. Si continuem la senda, baixarem —sota l'ombra de pinastres (*Pinus pinaster*) de gran envergadura— fins al camí que ens porta de nou a la pista forestal.

Figura 4. Esquerra: sender de la font de la Gota. Dreta: mirador de la font de la Gota

Jaume Pla (05/09/2021)

- Cova de les Pedres Boniques: la formació d'aquesta cova és conseqüència del karst (erosió càrstica) i, per tant, les formes resultants són endocàrstiques. Com podem veure a la fig. 5, trobem formacions de precipitació del carbonat càlcic, com ara columnes, banderes, estalactites i estalagmites. Tot i que la cova no està catalogada a l'inventari de coves de la Generalitat Valenciana, segons la normativa específica aplicable a l'Ombria del Benicadell, i d'acord amb l'article 16 de la Llei 11/1994, totes les coves existents dins de l'àmbit territorial d'aquest Paisatge Protegit, tant conegudes com per descobrir, es consideren com a protegides.

Figura 5. Banderes, columnes, estalagmites i estalactites a la Cova de les Pedres Boniques

Carles Calatayud (19/05/2021)

- El racó del Mingo: situat a l'Ombria del Benicadell, aquest és un conegut enclavament pel seu bosc de pins blancs (*Pinus halepensis*) i pinastres (*Pinus pinaster*), a través del qual discorre una senda amb poca pendent. A causa del seu valor paisatgístic, aquesta és una de les senderes per on passen les rutes guiades ací proposades.

Figura 6. El sender del Mingo. A la foto de l'esquerra s'observa la Penya del Benicadell

Jaume Pla (30/12/2021)

5.1.2. Patrimoni cultural

Tot seguit, farem referència al patrimoni cultural de Beniatjar. Alguns dels elements que es troben presents a l'Ombria del Benicadell i al mateix nucli de Beniatjar tenen la distinció de Bé de Rellevància Local (BRL) o de Bé d'Interés Cultural (BIC).

- Nevera del Benicadell (BRL): una nevera és una cavitat artificial amb sostre per a conservar-hi la neu fresca i disposar de gel a l'estiu. La nevera del Benicadell se situa a 1025 m d'altura, a l'oest del cim, entre els límits municipals de Beniatjar i Gaianes. L'estructura fa 13 m de diàmetre i té una alçària de 7,9 m des del terra, tot i que, si comptem tota l'envergadura de la construcció, arriba als 14,5 m d'alçada. Amb les dimensions mencionades, la capacitat d'aquesta nevera ascendeix a 640 m³. La seua planta és circular, amb quatre portes orientades als punts cardinals i de secció atrompetada, cobertes per arcs de mig punt construïts amb blocs de grandària mitjana. Aquesta és una de les neveres millors conservades del territori valencià, ja que es tracta d'una de les poques amb el sostre quasi intacte. En canvi, algunes de les més neveres valencianes més conegudes han perdut el seu sostre o aquest ha estat reconstruït.

Figura 7. La Nevera del Benicadell

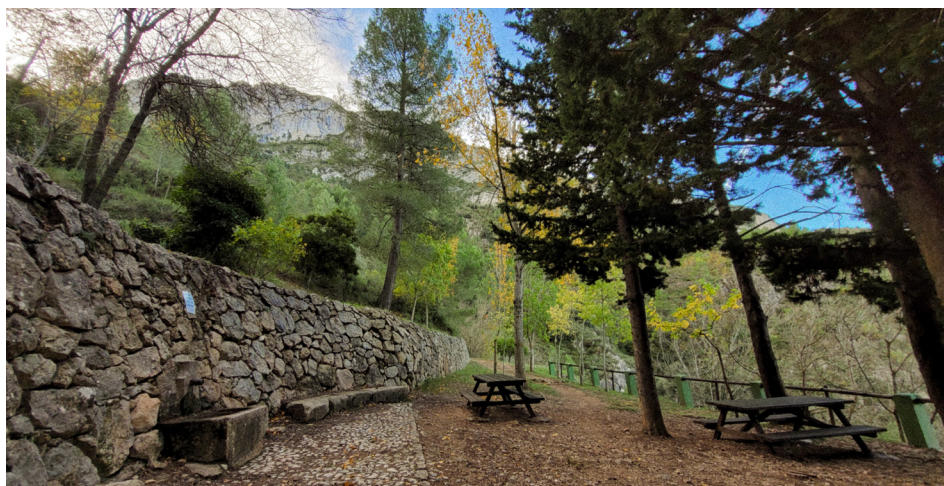

Jaume Pla (10/04/2021)

- Les Fontetes i els seus forns de calç (BRL): a 650 m d'altitud, l'àrea recreativa de les Fontetes és un brollador que fou canalitzat el 1916 per tal de donar aigua potable als guardes forestals que vivien a l'anomenada Casa dels Guardes (vegeu-ne més avall una explicació detallada). A prop de la font, trobem una petita bassa que es feia servir per al reg de l'horta que hi havia al mateix camp, on els guardes forestals cultivaven hortalisses. A més a més, dalt de la font, hi ha uns forns de calç —destinats a convertir la roca calcària en calç viva— que s'han restaurat recentment. Fins al segle xx l'ús d'aquest tipus

de forns era molt freqüent pertot arreu amb finalitats que anaven des de la construcció i emblanquinament de les cases, a la ramaderia (per a desinfectar els estables i dependències d'animals) i, fins i tot, per a usos medicinals (els metges receptaven aigua de calç per a aquelles persones amb els ossos fluïxos i també per curar cremades). El procés per a obtenir la calç era ardu; es requerien fins a tres persones amb torns de quatre hores per a alimentar de llenya el forn durant les 24 hores del dia, al llarg dels 12 o 17 dies que podia durar el procés de cocció (De Diago *et al.*, 2005).

Figura 8. Les Fontetes. Vegeu la font de l'àrea recreativa a l'esquerra

Jaume Pla (31/10/2021)

Figura 9. Forns de calç situats dalt de les Fontetes

Jaume Pla (30/12/2021)

– Abrics amb pintures rupestres (BIC): en la vessant septentrional del Benicadell, concretament al barranc de Carbonera, trobem dues balmes amb restes de pintures rupestres. Són dos abrics formats per l'erosió diferencial. L'abric superior presenta unes dimensions reduïdes, unes condicions d'habitabilitat escasses i parets fosques (que albergaven pintures). En canvi, el segon abric o inferior presenta unes dimensions molt més grans: fa 14 m de llarg i 12 d'alt, amb uns 3 m de fondària. Aquest abric és el que més pintures conserva dels dos (Hernández Pérez *et al.*, 2014). Totes dues balmes es troben orientades a l'est, amb magnífiques vistes sobre la Vall d'Albaida i el Benicadell. Les pintures van ser descobertes per Rafael Pardo Ballester el 1933. Pericot (1950) va situar la pintura d'aquests abrics en el panorama de l'art esquemàtic peninsular. La identificació de les formes de les pintures es concreta més per Acosta Martínez (1968), que identifica figures humanes esquemàtiques, un quadrúpede esquemàtic i petroglifs. En l'actualitat, i després de tots els treballs de recerca, sabem que, en total, n'hi ha gairebé dues-centes, un conjunt que resulta ser molt diferent a pintures d'abric propers (Hernández Pérez *et al.*, 2000). D'acord amb Hernández Pérez *et al.* (2014), aquest tipus de pintura és identificable amb les pintures utilitzades en l'art macroesquemàtic del Neolític Antic present al nostre territori entre el 4500 i 3500 aC (Hernández Pérez *et al.*, 2014). Els abrics van ser declarats Bé d'Interès Cultural (BIC) el 1995 (abric II) i el 1997 (abric I), així com Patrimoni Mundial de l'UNESCO el 1998, dins del l'Art Rupestre de l'Arc Mediterrani.

Figura 10. Dibuijos a l'abric I

Hernández Pérez *et al.* (2014)

– La Casa dels Guardes: construïda el 1906 amb el propòsit d'albergar els guardes forestals de la muntanya del Benicadell, la Casa dels Guardes (també coneguda com la Casa del Guarda o Casa de les Planisses), se situa en ple cor de la Serra del Benicadell, a 712 m d'altitud. No obstant això, des de finals del segle XX es troba en desús, ja que es va construir amb la mateixa funció la nova caseta de vigilància forestal a un punt més elevat (836 m). Avui dia l'antiga Casa dels Guardes no té cap ús, llevat de la seua esplanada, que marca el final de la pista forestal per a vehicles autoritzats. Així, es converteix en el lloc ideal on aparcar-hi el cotxe i començar la ruta per la muntanya.

Figura 11. Posta de sol a la Casa dels Guardes

Jaume Pla (26/11/2021)

- Casa Peñalva: situada dalt de la Peña Roja (648 m) i a prop de les Fontetes, és una típica casa de camp o masia, proveïda de camps de secà (fonamentalment ametllers i oliveres), així com d'un petit corral per a les ovelles. La casa fou construïda és de finals del segle XIX. Actualment, es troba en ruïnes i gran part de la façana és coberta sota un mantell d'hedra (*Hedera helix*). Així mateix, els camps del voltant són erms.

Figura 12. La Casa Peñalva amb la Peña del Benicadell al fons

Jaume Pla (16/10/2021)

- Retaule ceràmic (BRL): el retaule, situat a una casa del nucli urbà de Beniatjar, representa Sant Gaietà amb vestimenta sacerdotal. El sant roman dret sobre una prat obert, amb els braços estesos en una oració contemplativa. Als seus peus, hi ha una vara d'assutzenes i un llibre obert (Pérez Guillén, 1993).

Figura 13. Retaule ceràmic de Sant Gaietà

Jaume Pla (06/04/2022)

- Calvari (BRL): Oferint una vista panoràmica del Benicadell, l'actual calvari va acollir una petita població amb la conquesta jaumina al segle XIII, Vilanova de Carbonera, com a part del sistema de colonització del nou territori cristià. La colònia va fracassar i els colons cristians la van abandonar en menys d'un segle. No obstant això, el caràcter estratègic i defensiu de Vilanova de Carbonera ha implicat que hagi estat emprada en moments bèl·lics d'èpoques posteriors, fins i tot com a cementiri després de batalles (Cortell i Herrero, 1985; Gámir, 2021). L'antic calvari que hi havia hagut va solsir i desaparèixer per a sempre al segle XIX. Un de nou es va establir al promontori de l'antiga fortificació a inicis del segle XX (Gámir, 2021).

Figura 14. El calvari amb la Serra del Benicadell al fons

Jaume Pla (02/04/2022)

- Església de la Mare de Déu de l'Encarnació (BRL): la construcció de l'església de Beniatjar, dedicada a la Mare de Déu de l'Encarnació, es va enllestir el 1689, tal com consta a la llegenda en llatí que s'hi troba: "PETRUS REVERT ME FECIT. ANNO 1689". L'edifici combina els estils barroc i neoclàssic a la seua única nau, de planta tradicional en forma de creu llatina (Cortell i Herrero, 1985; Gámir, 2021). Tot i que la façana es mostra senzilla, la seua ornamentació original es troba amagada sota una capa de calç i pintura. A l'interior del temple és on trobem una major complexitat i ornamentació. El retaule original, del segle XVIII, va ser destruït durant la guerra civil, encara que se'n conserven algunes pintures. Cal mencionar el recent descobriment de la decoració esgrafiada de la Capella del Bateig; segons algunes investigacions realitzades, la totalitat de la nau contindria aquesta decoració (Ajuntament de Beniatjar, s. d.), tot i que en l'actualitat està coberta per una gruixuda capa de calç.

Figura 15. Interior de l'església de l'Encarnació. Vegeu-hi a la dreta la decoració esgrafiada de la capella del Bateig (que podria cobrir totes les parets de l'edifici)

- Castell de Carbonera (BIC): aquesta antiga fortificació d'origen musulmà és l'objecte d'estudi del subapartat següent, atesa la dinamització que s'hi proposa, de manera que no es tracta aquí.

5.2. Propostes de dinamització econòmica

Aquest segon subapartat de resultats exposa dues iniciatives per posar en valor el patrimoni natural i cultural de la zona d'estudi per tal de dinamitzar l'economia de Beniatjar. D'una banda, la proposta de restauració del castell de Carbonera. De l'altra, les diferents rutes guiades que s'han plantejat per unir diferents elements patrimonials.

5.2.1. La posada en valor del castell de Carbonera

El castell de Carbonera és una fortificació amb un gran potencial de ser posada en valor per mitjà de la seua restauració. Les restes que un dia conformaren una fortalesa quasi inexpugnable descansen des de fa segles, assolades, a la lloma o penya homònima, de 623 m. Els orígens d'aquesta fortalesa són musulmans i la història mítica del Cid s'hi relacionen, tal com s'ha recollit turísticament en l'anomenada ruta del Cid (Camino del Cid, 2022). Es tracta, en tot cas, d'un BIC actualment en un estat ruïnós (fig. 16 i 17).

Més enllà de les controvèrsies vinculades al caràcter històric del Cid (Murado, 2013), hom ha sostingut que l'actual localització del castell de Carbonera és la de la Penna Cadiella que apareix als relats del *Cantar del Mio Cid*, encara que existeixen diverses teories al voltant de la seua autèntica localització i, de fet, Stevenson (1999) pensa que no es tracta d'un únic emplaçament castral, sinó de tres. D'acord amb la llegenda, el Cid va reconstruir-lo per a protegir el territori que acabava de conquerir. En tot cas, Guichard (1976) i Navarro Oltra (2002) apunten a l'existència de dues fortaleses independents: la més important i de majors dimensions, situada al cim del Benicadell i que es correspondria amb l'esmentada Penna Cadiella; i una altra al vessant septentrional de la serra, que seria el castell de Carbonera. Aquesta teoria deriva dels relats del *Llibre dels Feyts* de Jaume I, on es fa referència a una fortalesa que rep el nom de Penacadell, vigilant el camí de València i Xàtiva en direcció a Alcoi i Alacant des del cim del Benicadell.

Cal esmentar que al cim del Benicadell hi ha un pou d'aigua, ja descrit per Cavanilles a finals del segle XVIII (Cavanilles, 1797, v. II, p. 135). Segons Menéndez Pidal (1945), en la seva controvertida recerca del Cid (Murado, 2013), aquest pou abastiria una talaia que podria haver servit de protecció per a diversos castells adjacents. Açò també apuntaria a la teoria de les dues fortaleses anteriorment mencionada: una seria aquesta talaia del cim del Benicadell i l'altra el castell de Carbonera. Per a poder confirmar l'existència de la fortalesa a la part més elevada del Benicadell, caldria més treball arqueològic. Tanmateix s'hi ha fet poca recerca a causa fonamentalment de quatre factors: les acusades pendents del cim de la muntanya, els terratrèmols, els incendis i altres inclemències i, en darrer terme, la mateixa intervenció antròpica (Navarro Oltra, 2002). Siga com vullga, sols queden uns reductes del castell de Carbonera: uns murs grossos (de quasi dos metres) que un dia conformaven la murada, bastida amb pedra calcària.

Atès el caràcter ruïnós del castell de Carbonera, és poc conegut per la població local i ignorat per la de fora. A pesar d'això, recentment s'han dut a terme excavacions que han descobert algunes de les seues torres de vigilància, que denoten la magnitud de la fortalesa. Així doncs, i per tal de potenciar aquest element patrimonial històric, se'n proposa la restauració. Amb la col·laboració d'un arquitecte, s'ha recreat l'aspecte del castell de Carbonera en 3D (fig. 18). La restauració d'aquesta fortificació podria ser una font d'atractiu turístic,

complementada amb les rutes guiades (tal com s'explica al punt 5.2.2), ja que algunes d'aquestes passen per la fortalesa.

Figura 16. 1: Entrada oest al castell. 2: Entrada oest del castell vista des de dins de la fortificació, on s'observa una primera estança 3: Castell vist des del sud-est (des del camí forestal), on s'observen les restes de fins a quatre torres (a, b, c i d). 4: Mur intermedi de la cara nord del castell. També s'hi observen les restes d'una torre (e)

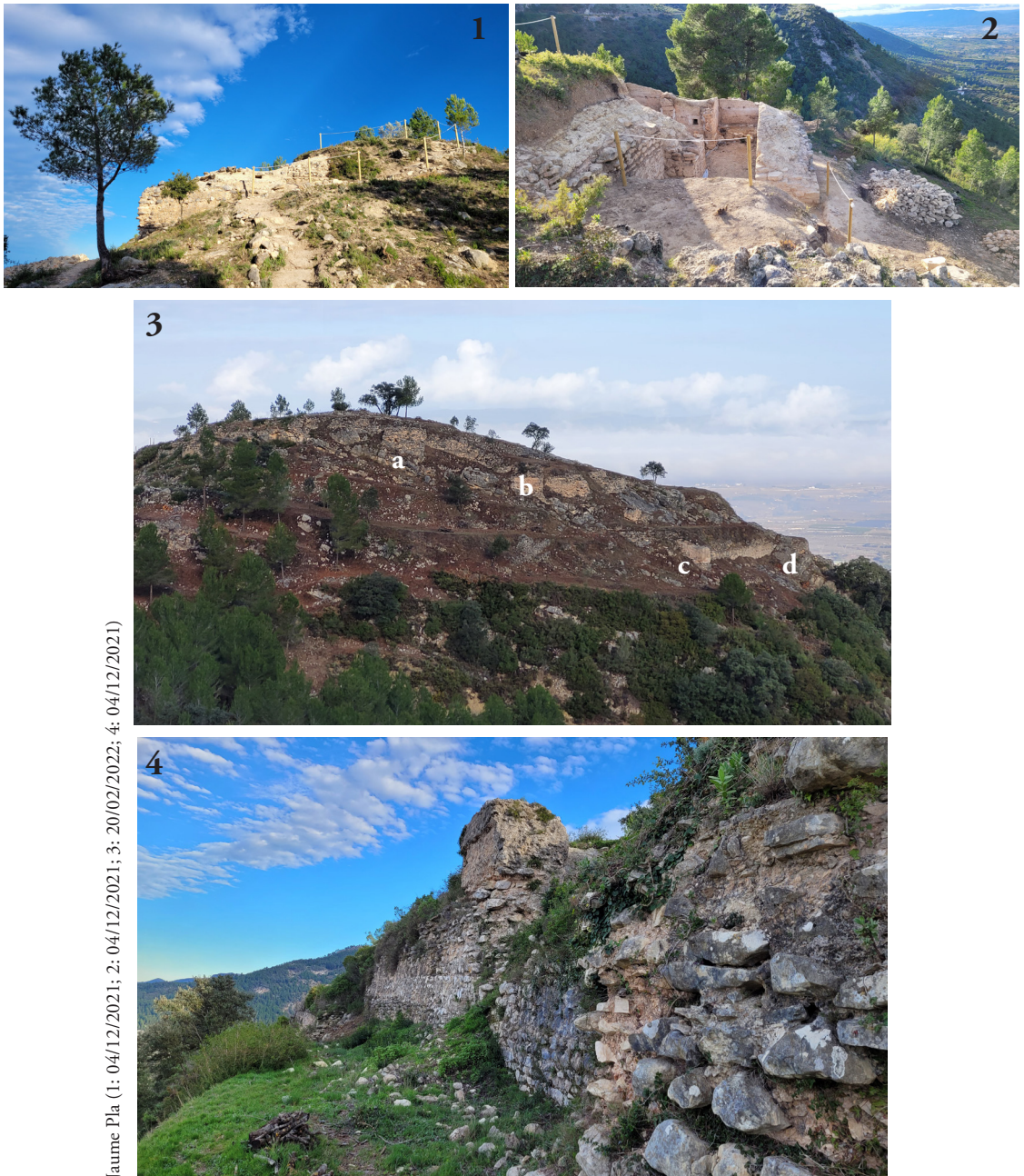

Figura 17. Plànol del castell de Carbonera

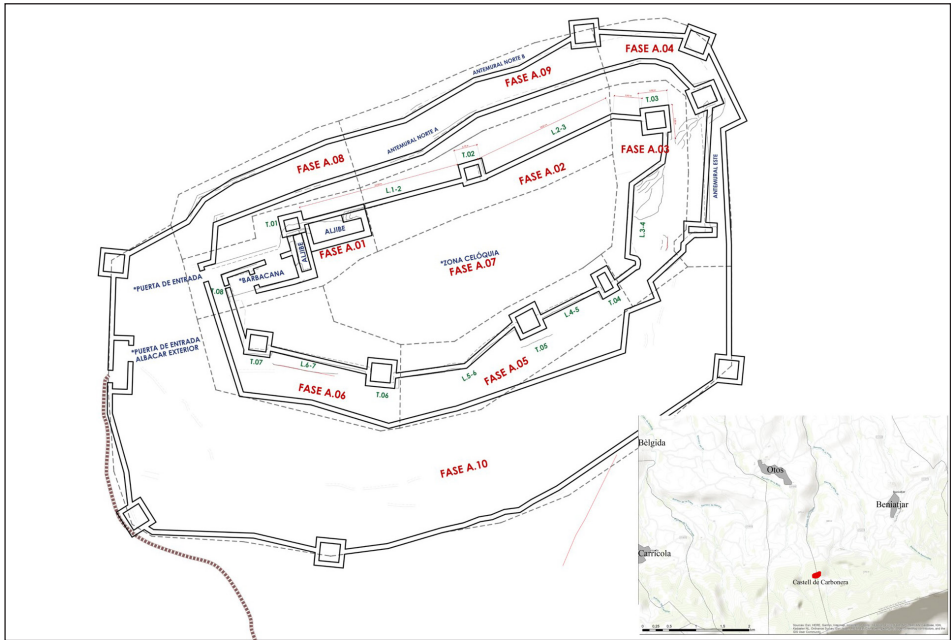
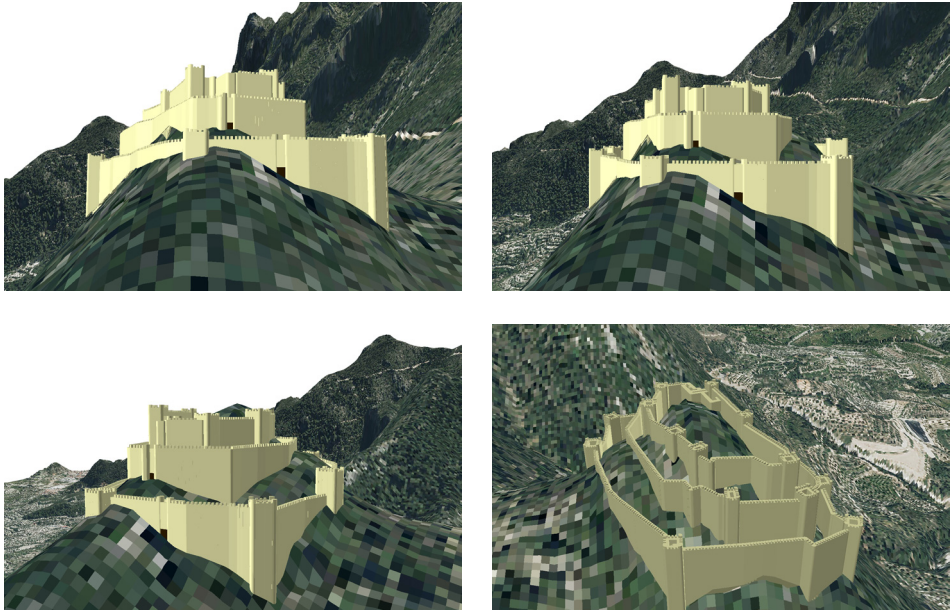

Figura 18. Recreació 3D del castell de Carbonera

Font: Elaboració pròpia a partir de l'MDT de 2 m de l'ICV. Algunes de les parets presenten una dimensió exagerada degut a la manca de precisió de l'MDT en aquesta escala de treball

5.2.2. Rutes guiades pel Benicadell

Tot i que la majoria de visitants puguen al pic del Benicadell, hi ha d'altres recorreguts que mostren el patrimoni natural i cultural de la zona sistematitzat al subapartat 5.1. D'aquesta manera, es proposa realitzar rutes guiades —per part de dos o més guies de muntanya amb formació i coneixements del patrimoni local— a petits grups de visitants. Les rutes podrien reservar-se a la web de l'Ajuntament de Beniatjar o també dins d'un paquet turístic amb l'estança a una de les dues cases rurals.

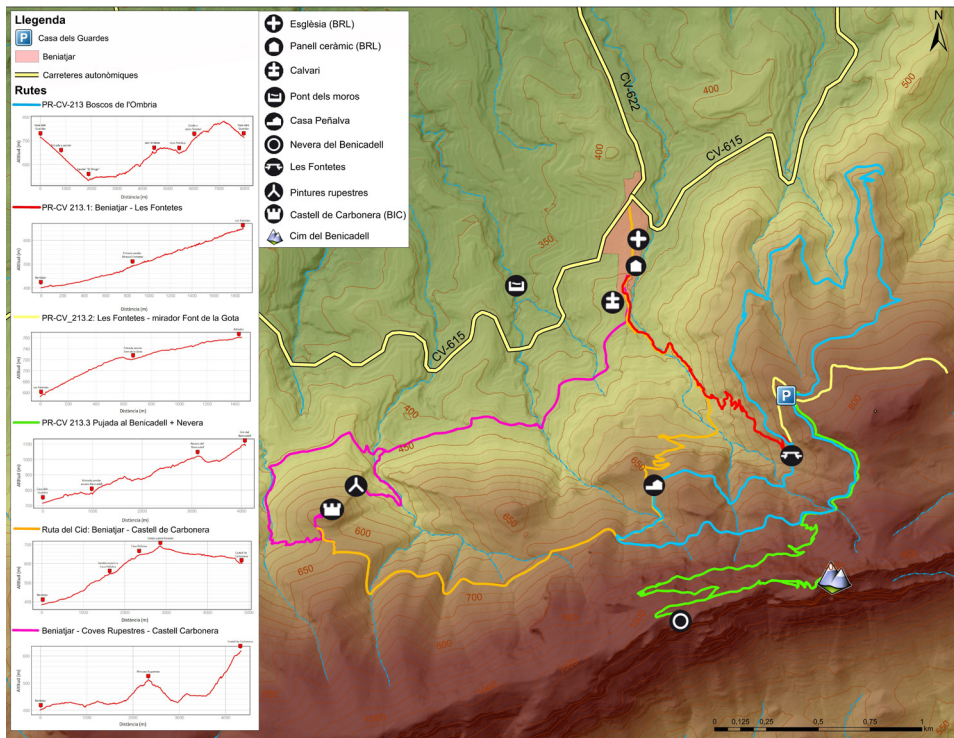
Com es veurà a continuació, algunes de les rutes comencen al nucli de Beniatjar i altres a la Casa dels Guardes. Això és degut al fet que les rutes es complementarien amb les iniciatives que plantegen Pla-Bañuls i Membrado-Tena (2021), on es planifica la rehabilitació de l'antiga casa de vigilància forestal (amb plànols i pressupostos exactes del cost de rehabilitació) per tal d'oferir un servei als visitants de la muntanya, com ara menjar, descans o inclús pernoctació. Pla-Bañuls i Membrado-Tena (2021) també proposen la posada en marxa d'un servei de microbús que pujara als visitants fins la Casa dels Guardes, des d'on començar les rutes. A més, també es preveu l'habilitació d'una habitació com un petit centre d'interpretació on exposar miniatures d'elements patrimonials pels quals passen les rutes, com ara el mencionat castell de Carbonera o la Nevera del Benicadell.

Es plantegen dos tipus de rutes en funció de la seua dificultat. En primer lloc, les de dificultat baixa-moderada presenten poc de desnivell i requeriment tècnic (fig. 19). Algunes d'aquestes són recorreguts oficials ja establerts (PR-CV), encara que les rutes que mostrem tenen petites modificacions i també es proposen altres variants, així com una ruta completament nova. S'han elaborat un total de sis rutes amb una baixa dificultat:

- PR-CV 213: aquesta és una ruta circular que comença i acaba en la Casa dels Guardes (fig. 11). La ruta passa per diversos elements culturals així com enclavaments naturals com el del racó del Mingo (fig. 6). En aquesta ruta hi ha diversos encreuaments que es poden enllaçar amb altres rutes, com el PR-CV 213.1, la ruta del Cid i el PR-CV 213.3.
- PR-CV 213.1 Beniatjar-les Fontetes: una ruta curta amb què es pretén visitar l'àrea recreativa de les Fontetes (fig. 8) pujant pel mateix sender d'accés. Passant pel nucli urbà de Beniatjar, es podrien veure fins a tres BRL: el retaule ceràmic de Sant Gaietà (fig. 13), el calvari (fig. 14) i l'església (fig. 15).
- PR-CV 213.2 Fonts del Benicadell: el tram oficial (PR-CV 213.2) sols comprèn la pujada de les Fontetes fins la Casa dels Guardes. Tanmateix, tal i com s'observa a la fig. 19, es proposa allargar la ruta fins al primer tram del sender de la font de la Gota per a gaudir de la zona boscosa i del mirador cap a l'est-sud-est (fig. 4).
- PR CV 213.3 Pujada al Benicadell passant per la nevera: la pujada a la Penya del Benicadell (fig. 2) és la ruta que més fan els visitants. Per tal de disminuir l'exigència física de la ruta, aquesta començaria a la Casa dels Guardes (ja que també es pot realitzar des del poble, com es veurà al següent apartat).

- Ruta del castell de Carbonera: Com s'ha esmentat en el punt 5.2.1, en cas que el castell fora restaurat, el seu atractiu s'incrementaria. Així doncs, es proposen les següents rutes per a passar pel castell:
 - La tradicional ruta del Cid que puja a les Fontetes, passa per Casa Peñalva (fig. 12) i per la pista forestal arriba al castell.
 - Una variant de la ruta del Cid és passar pels abrics amb pintures rupestres del barranc de Carbonera (fig. 10) i després pujar fins al castell.

Figura 19. Rutes menys exigents proposades

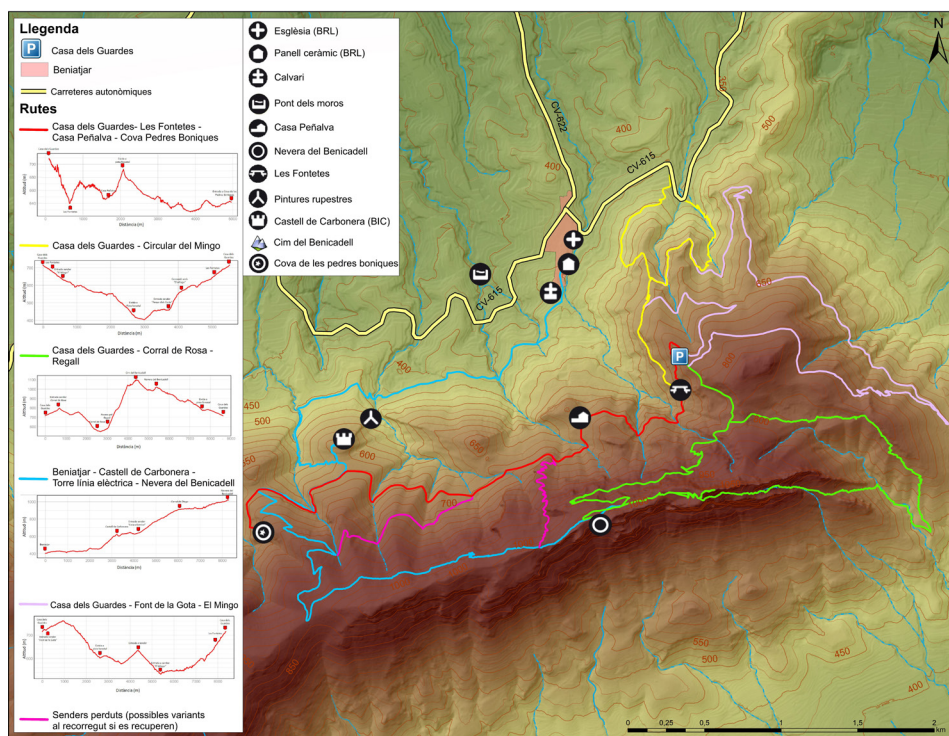
Font: Elaboració pròpia a partir de l'IGN i l'ICV

En segon terme, proposem unes rutes més exigents, amb una major dificultat tècnica i física per un major desnivell acumulat (fig. 20). Per tant, estan dirigides a senderistes amb més experiència i condició física, que cerquen l'experiència de passar per senders amb un atractiu visual (valor paisatgístic i patrimoni natural) però també una certa dificultat. La majoria d'aquestes rutes també recorren diversos elements patrimonials. Les rutes proposades per a aquest grup de visitants són:

- Espeleologia a la Cova de les Pedres Boniques: començant en la Casa dels Guardes, passant per les Fontetes i per Casa Peñalva, s'accedeix per la pista forestal a la Cova de les Pedres Boniques (fig. 5), on es podria practicar espeleologia. Aquest és un exemple de la necessitat de portar guies de muntanya, per tal d'evitar possibles perills i realitzar l'activitat de forma segura.

- Circular del Mingo: aquesta és una ruta circular amb què donar a conèixer el racó del Mingo i alguns dels seus senders o variants més exigents que el tradicional (el que es du a terme al PR-CV 213).
- Pujada al Benicadell pel Regall: en aquest cas es pujaria al Benicadell pel vessant est, que és el més dur atès el desnivell que se salva en poca distància pel Regall (fig. 3). Posteriorment es visitaria la nevera del Benicadell (fig. 7).
- Nevera del Benicadell pel castell de Carbonera: una variant més llarga per pujar a l'indret. Una vegada dalt, es podrà decidir si desfer el camí, baixar a la Casa dels Guardes, pujar al cim o baixar pel Regall.
- Casa dels Guardes, font de la Gota i el Mingo: en aquesta ruta es combinen dues de les sendes amb la vegetació més frondosa de l'Ombria del Benicadell.
- Finalment s'identifiquen dos senders perduts (fotointerpretats a partir del vol americà del 1956) que, en cas de recuperar-se per la brigada forestal, podrien servir per a realitzar variants a les rutes proposades.

Figura 20. Rutes més exigents proposades

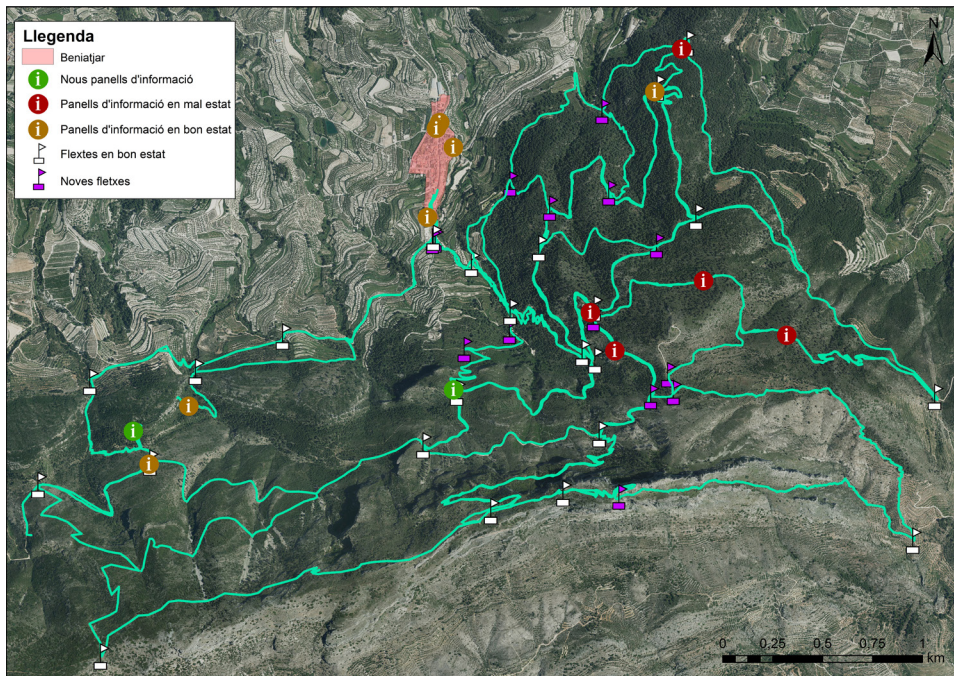
Font: Elaboració pròpia a partir de l'IGN i l'ICV

Per tal de garantir unes rutes guiades de qualitat, es requereix una senyalística en condicions. Tanmateix, en la zona d'estudi trobem que alguns panells informatius presenten un deteriorament sever, d'igual manera que les fletxes indicadores de senders i camins. A més, algun dels béns patrimonials tenen

una informació insuficient (com el castell de Carbonera) o nul·la (com ara Casa Peñalva).

Per tant, s'ha elaborat un mapa (fig. 21) on s'identifica tota la xarxa de senders de la zona d'estudi i, alhora, s'ubiquen aquells panells d'informació amb un deteriorament sever, les fletxes indicadores als senders i aquelles ubicacions on es requeriria la presència de nova senyalística. D'una banda, panells informatius (un total de 8). De l'altra, noves fletxes indicadores (un total de 16). D'aquesta manera, es pretén reconèixer de forma ràpida i visual quines serien les ubicacions que necessiten una millora, tot facilitant el càlcul d'un pressupost per millorar la senyalística si s'executara.

Figura 21. Xarxa de senders de la zona d'estudi amb la localització de la senyalística actual i la proposada

Font: Elaboració pròpia a partir de l'ortofoto de l'ICV de l'any 2021

Finalment, cal afegir que les rutes guiades tindrien un període de prova d'aproximadament sis mesos, durant el qual les persones visitants que les feren en donarien el seu retorn. Aquest retorn permetria, entre d'altres, augmentar o disminuir el nombre de guies de muntanya, modificar el nombre de rutes —així com llur requeriment físic— i introduir canvis als recorreguts per tal de visitar algun element patrimonial que les persones visitants mostren interès per a veure.

6. Discussió

Tal i com es mencionava al marc conceptual, el paisatge en el seu conjunt (incloent el patrimoni natural i cultural) pot esdevenir un recurs per al desenvolupament econòmic (Iranzo, 2009). En aquest sentit, el present article posa de relleu una sèrie d'elements patrimonials que haurien de ser potenciats des d'una perspectiva holística, on tant el patrimoni natural com cultural formen part d'un mateix paisatge.

Entenent doncs que tot el patrimoni descrit forma part del paisatge del Benicadell, creiem que la millor forma de poder dinamitzar l'economia d'aquest territori és a partir d'una proposta que pugui abraçar les altres, és a dir, la posada en valor del patrimoni i la restauració del castell de Carbonera. Un dels formats més adients per a connectar tot el patrimoni cultural és a través dels elements naturals (senders i altres racons de la muntanya). Per això, pensem que la millor forma de teixir aquest pont entre paisatge i patrimoni és mitjançant les rutes guiades. Aquestes rutes passarien per aquells elements de patrimoni cultural més destacats, com ara el castell de Carbonera, que hauria de ser restaurat per tal de consolidar un punt d'atracció fonamental de la muntanya del Benicadell.

D'acord amb Lindström (2019), el patrimoni cultural —com el que ací s'ha descrit— podria esdevenir motor de desenvolupament socioeconòmic i cultural de Beniatjar. En aquest sentit, considerem que la present iniciativa pot ser el camí per a posar en valor tot el patrimoni natural i cultural per tal d'aconseguir que el turisme rural impulse el desenvolupament econòmic local al que fan referència Calatayud Mendoza *et al.* (2016) i evitar, en definitiva, el despoblament. Cejudo *et al.* (2019) demostren que el patrimoni, tant natural com cultural, ofereix oportunitats per als agents socials que permeten no sols el manteniment i/o la recuperació dels elements patrimonials i identitaris, sinó que aquests també constitueixen un ferm pilar per a la supervivència dels espais rurals.

Per tal de realitzar en condicions aquests recorreguts, s'hauria de col·locar una nova senyalització en aquells senders en els quals es desenvoluparan les rutes mencionades anteriorment. I és que, en tractar de promoure i potenciar el patrimoni, també ha de considerar-se l'accessibilitat, tenint especial cura de la senyalització dels camins i senders, la qual també ajuda al manteniment de la toponímia local. A més, per tal que aquells qui no realitzen les rutes guiades tinguen una breu explicació de cada un dels elements patrimonials, s'hauria de fomentar la instal·lació de panells informatius que expliquen breument la història, ús i propòsit del patrimoni cultural. D'aquesta manera, s'aconsegueix que el visitant conega amb tot detall les característiques de l'element patrimonial que té davant. Aquesta senyalització acabaria complementant i establint la xarxa de rutes, així com posant en valor dels elements patrimonials que trobem al llarg dels recorreguts. En conseqüència, a major coneixement, més gran serà la nostra valoració del patrimoni, sempre que l'apreciem i en potenciem el reconeixement (Cobos, 2014).

A més a més, cal parar-se a reflexionar sobre la eficàcia i sostenibilitat temporal d'aquest tipus d'iniciatives. Les àrees rurals que tradicionalment han viscut del sector primari, com aquesta, veuen el turisme com l'alternativa més clara davant de la crisi de l'economia agrària (Lois i Santos, 2004; Santos i Paül, 2011). No obstant, cal ser cautelosos en desenvolupar una activitat d'aquestes característiques al medi rural. Entre d'altres raons, perquè la població no sempre està d'acord amb l'execució d'aquestes iniciatives ja que en ocasions es mostra reticent perquè pensa que el nucli urbà pot arribar a massificar-se.

En aquest sentit, cal reflexionar sobre la necessitat de la participació ciutadana en les preses de decisió per tal d'aconseguir un desenvolupament rural sòlid i assentar les bases de la nova iniciativa des d'un enfocament *bottom-up* (Pont-Vidal, 2020) amb l'objectiu de constituir un capital social ferm (Esparcia *et al.*, 2016). Això és clau a l'entorn rural, sobretot si es mostra unit, actiu i participatiu en la iniciativa plantejada. Tot plegat es duria a terme per mitjà de tècniques qualitatives de recollida d'informació i que permeten la interacció entre diferents actors i, en definitiva, entre la ciutadania del municipi. D'aquesta manera es pretén evitar el desenvolupament de planificacions turístiques que no tinguen en compte la població local, tot emulant la generada per Paül *et al.* (2016) al Couto Mixto (Galícia).

Certament aquest tipus d'iniciatives centrades en el desenvolupament del turisme rural no són la solució definitiva contra el declivi demogràfic de poblacions del medi rural (Paül, 2013). De fet, no tenen per què suposar una dinamització de l'economia, sinó que poden constituir un tipus de turisme puntual i no reportar gaires beneficis al municipi. Si bé els visitants es poden veure atrets per l'entorn del municipi en realitzar una ruta guiada per la muntanya, resulta complicat que una família decidisca quedar-s'hi a viure si no disposa d'un treball a prop o d'un habitatge en condicions. També cal tenir cura a l'hora de potenciar un entorn rural ja que s'ha de procurar no tematitzar-lo. En efecte, la destinació pot ser atractiva per al turista, però també pot deixar de ser autèntica (Pitarch, 2019). A més a més, el turisme rural es basa en la seua autenticitat, la proximitat amb la natura i el patrimoni, així com la qualitat de vida.

Tot i les possibles problemàtiques associades a aquest tipus de turisme, trobem certes iniciatives que s'han desenvolupat amb èxit a municipis veïns. Un exemple a esmentar en aquest sentit és el municipi d'Otos (Vall d'Albaida), que també volia aconseguir la diversificació econòmica i la fixació de població a través del desenvolupament del turisme cultural i de qualitat. L'estratègia va començar amb la posada en valor del patrimoni local per mitjà de l'ajut del Grup PRODER (Programa Operatiu de Desenvolupament i Diversificació Econòmica de Zones Rurals) de la Vall d'Albaida, a inicis del segle XXI, que va aconseguir reunir diferents artistes i escultors per a omplir el poble de rellotges de sol (Medina Fuente, 2014); aquest rellotges esdevingueren el principal atractiu d'una ruta turística sota el lema "Otos: el poble dels rellotges de sol"

(Pérez García, 2005). Recentment, la premsa ha subratllat que Otos ha rebut diverses famílies els últims mesos.¹ Tot i que no sabem si arriben per les iniciatives turístiques, certament poden ajudar a posar al municipi al mapa i que siga una opció a considerar per a noves famílies.

Un altre exemple és el municipi veí de Carrícola, també a la Vall d'Albaida, on es realitzen rutes guiades. En aquest cas passen per diverses escultures exposades a l'aire lliure al llarg del municipi i senders de la muntanya. Segons esmenta Rojo Mas (2015), aquestes obres artístiques pertanyen a l'*arte-facte*, que pretén expressar amb l'art la presència humana en la naturalesa, els costums, interessos i idiosincràsia del poble. A més a més, a Carrícola també es va restaurar una torre de vigilància musulmana, la qual es considera com una bona pràctica per a atraure turistes de caire cultural, segons Soler i San Martín (2017). Si traslladem la restauració que s'ha efectuat d'aquesta torre de Carrícola amb l'aquí proposada per al castell de Carbonera, inferim que la nostra actuació podria tenir repercussions positives sobre el nombre de visitants de Beniatjar.

7. Conclusions

El valor patrimonial dels diversos béns de rellevància local i béns d'interés cultural i la seua posada en valor (en especial, del castell de Carbonera) justifica la conveniència de les propostes plantejades a aquest article. La rehabilitació, restauració i posada en valor del patrimoni dels municipis rurals pot arribar a ser una font de diversificació econòmica derivada de l'atracció turística. Beniatjar és un paradigma de municipi en risc de despoblació que podria mostrar-se molt actiu —si les propostes plantejades en aquest article prosperen— per a intentar revertir la seua delicada situació demogràfica. Per tant, que un poble estiga en risc de despoblament no hauria de ser sinònim d'abandó irreversible. No obstant això, Beniatjar ha tingut una tendència molt més estàtica i conservadora enfront de la dinàmica de pobles veïns de la mateixa comarca, com ara Otos i Carrícola. Per a canviar aquesta situació, s'ha mostrat ací la gran riquesa del municipi i muntanya objectes d'estudi i la possibilitat de potenciar tant el seu patrimoni natural com cultural.

És evident la dificultat d'aplicar les propostes plantejades degut, d'una banda, a les dificultats intrínseques d'aquests municipis (demografia regressiva, manca de subvencions o economia poc diversificada) i, de l'altra, a la complexitat d'obtenir el suport de les administracions públiques i gestores. En aquest sentit, s'ha observat com els municipis veïns han potenciat el seu patrimoni i dinamitzat la seua economia de forma individual, a mode de competència entre municipis. Així, per tal d'implementar aquestes idees, seria necessària també una certa cooperació entre ajuntaments. En efecte, Beniatjar té molt

1. "Otos recibe la llegada de cuatro familias de la Vall d'Albaida con una fiesta", *Levante*, 16/11/2022.

a aprendre d'Otos i Carrícola, i amb el contacte estret entre governs locals es podria aconseguir el desenvolupament conjunt dels municipis més propers a l'Ombria del Benicadell.

Tal i com s'ha mencionat, i en cas que les idees proposades en aquest article es dugueren a terme en el futur, serà clau un suport i contacte proper amb la població local, per tal que totes les actuacions a desenvolupar siguin discutides i valorades per aquesta (a través de la participació pública). La implicació de la població local juga un paper crucial per a l'activació de les àrees rurals: ha de ser amb ella que es desenvolupen, acorden, executen i gestionen les actuacions que en aquest entorn es pretenen dur a terme.

En aquest article s'ha confirmat que en el medi rural existeix un patrimoni cultural molt ric variat. Per a continuar-ne gaudint, s'ha de posar en valor. L'exemple de Beniatjar és extrapolable a altres municipis en risc de despoblació, els quals, per mitjà de potenciar els seus recursos patrimonials, poden aconseguir desenvolupar iniciatives que recuperen, mantinguen o inclús atraguen nous pobladors.

En síntesi, la idea més destacable d'aquest article és l'intent de dinamitzar l'economia mitjançant la posada en valor del territori a partir dels recursos endògens. Paral·lelament, aquesta activació ha de permetre generar llocs de treball que produïsquen un sentiment de pertinença i arrelament a l'entorn, cosa que, al seu torn, done lloc a una major possibilitat del manteniment de les activitats proposades a llarg termini. En última instància, s'ha de garantir la fixació de població i el manteniment dels serveis bàsics d'educació i salut al municipi.

Referències

- ACOSTA MARTÍNEZ, Pilar (1968). *La pintura rupestre esquemática en España*. Salamanca: Universidad de Salamanca.
- AJUNTAMENT DE BENIATJAR (s. d.). Patrimoni natural i cultural de Beniatjar. https://www.beniatjar.es/sites/www.beniatjar.es/files/u14/patrimoni_natural_i_cultural_de_beniatjar_0.pdf (consultat 15/04/2022).
- ÁLVAREZ, José Luis (1992). *Sociedad, Estado y Patrimonio Cultural*. Madrid: Espasa-Calpe.
- ARGOS (2022). Bancos de datos municipal. Beniatjar. http://www.argos.gva.es/bdmun/pls/argos_mun/DMEDB_MUNDATOSINDICADORES.DibujaPagina?aNMunId=46056&aNIndicador=3&aVLengua=c (consultat 04/02/2022).
- BALLART, Josep; JORDI JUAN (2001). *Gestión del patrimonio cultural*. Barcelona: Ariel.
- CALATAYUD MENDOZA, Alfredo Pelayo; ÁNGEL CANALES GUTIÉRREZ; GERMÁN BELIZARIO QUISPE; HABER NEHEMÁS CHUI BETANCUR; EDILBERTO HUAQUISTO RAMOS (2021). "Impacto del turismo rural en el ingreso económico y la decisión de emigrar en la Comunidad de Llachón (Puno, Perú)". *Ager. Revista de estudios sobre despoblación y desarrollo rural*, núm. 31, p. 7-42. DOI: <https://doi.org/10.4422/ager.2021.06>
- CAMINO DEL CID (2022). Castillo de Carbonera-Beniatjar. <https://www.caminodelcid.org/servicios/castillo-de-carbonera---beniatjar-1981524/> (consultat 12/03/2022).

- CAVANILLES, Antonio José (1797). *Observaciones sobre la historia natural, geografía, agricultura, población y frutos del Reyno de Valencia*. Madrid: Imprenta Real.
- CEJUDO, Eugenio; José Antonio CAÑETE PÉREZ; José CASTILLO RUIZ (2019). “El papel del patrimonio natural y cultural como motor de desarrollo rural en Andalucía: LEADER 2000-2013”. *Perspectives on Rural Development*, núm. 3, p. 292-326. DOI: <https://doi.org/10.1285/i26113775n3p293>
- COBOS, Fernando (2014). “Fuentes de estudio y valoración de la arquitectura defensiva”. *Patrimonio Cultural de España*, núm. 9, p. 141-158.
- COMITÈ ECONÒMIC I SOCIAL DE LA COMUNITAT VALENCIANA (2022). Mapa de risc de despoblament en la Comunitat Valenciana. http://www.ces.gva.es/sites/default/files/2022-02/CA350_Despoblament_2021.pdf (consultat 24/02/2022).
- CORTELL, María Consuelo; Abelardo HERRERO (1985). *Beniatjar: evocación de un pueblo*. València: Gandía Artes Gráficas Pérez Blay.
- DE DIAGO, Joan; Ferran MORELL; Fidela SÁNCHEZ; Bárbara TERRASA (2005). *Camp d'aprenentatge Orient. El forn de calç*. [Palma]: Govern Balear.
- ESCRIBANO, Jaime (2012). “El valor de los servicios educativos y sanitarios en los procesos de atracción y mantenimiento de población en medio rural”. *Ager. Revista de estudios sobre despoblación y desarrollo rural*, núm. 13, p. 11-51. DOI: <https://doi.org/10.4422/ager.2011.07>
- ESPARCIA, Javier; Jaime ESCRIBANO; José Javier SERRANO (2016). “Una aproximación al enfoque del capital social y a su contribución al estudio de los procesos de desarrollo local”. *Investigaciones Regionales*, núm. 34, p. 49-71.
- ESPARCIA, Javier (2014). “Innovation and Networks in Rural Areas. An Analysis from European Innovative Projects”. *Journal of Rural Studies*, núm. 34, p. 1-14. DOI: <https://doi.org/10.1016/J.JRURSTUD.2013.12.004>
- (2021). “La despoblación: emergencia y despliegue de políticas públicas en Europa y en España”, dins: *Espacios rurales y retos demográficos: una mirada desde los territorios de la despoblación*. Madrid/Valladolid: Asociación Española de Geografía/Universidad de Valladolid, p. 75-149.
- GÁMIR, Juan José (2021). Beniatjar. Un recull informal de la seua història i del context històric-polític. https://www.terra-blanca-del-benicadell.es/wp-content/uploads/beniatjar_historia.pdf (consultat 18/01/2022).
- GÓMEZ-SOLÓRZANO, Lilliam Sofía; José SANCHO COMÍNS; Joaquín BOSQUE SENDRA (2018). “Atlas temáticos y difusión del Patrimonio Cultural: aproximación conceptual y aplicación al caso del centro histórico del distrito central de Tegucigalpa (Honduras)”. *Boletín de la Real Sociedad Geográfica*, núm. CLIII, p. 149-182.
- GUICHARD, Paul (1976). “Un toponyme historique de l'ancienne kura de Tudmir : Benicadell”. *Murgentana*, núm. 45, p. 37-47.
- HERMOSILLA-PLA, Jorge; Emilio IRANZO (2003). *El desarrollo local en Cortes de Pallás: teoría y práctica (1999-2003)*. València: Universitat de València.
- HERNÁNDEZ PÉREZ, Mauro Severo; José María SEGURA MARTÍ; Virginia BARCIELA GONZÁLEZ (2014). “Pinturas rupestres en el Barranc de Carbonera (Beniatjar, Valencia). Nuevas lecturas de un yacimiento excepcional”. *Recerques del Museu d'Alcoi*, núm. 22/23, p. 7-20.
- HERNÁNDEZ PÉREZ, Mauro Severo; Pere FERRER MARSET; Enriqué CATALÀ FERRER (2000). *L'art esquemàtic*. Cocentaina: Centre d'Estudis Contestans.
- IRANZO, Emilio (2009). *El paisaje como patrimonio rural propuesta de una sistemática integrada para el análisis de los paisajes valencianos*. València: Universitat de València. [Tesi doctoral]
- IRANZO, Emilio; Jorge HERMOSILLA-PLA (2020). “El patrimonio cultural y el paisaje de la provincia de Valencia como capital territorial”. *Terra. Revista de Desarrollo Local*, núm. 6, p. 87-114. DOI: <https://doi.org/10.7203/terra.6.16491>
- LINDSTRÖM, Kati (2019). “Universal Heritage Value, Community Identities and World Heritage: Forms, Functions, Processes and Context at a Changing Mt Fuji”. *Landscape Research*, vol. 44, núm. 3, p. 278-291. DOI: <https://doi.org/10.1080/01426397.2019.1579899>

- LIPE, William (1984). "Value and Meaning in Cultural Resource", dins: Henry CLEERE [ed.]. *Approaches to the Archaeological Heritage*. Cambridge: Cambridge University Press, p. 1-11.
- LLORENTE-ADÁN, José Ángel (2021). "La importancia de la participación ciudadana en la toma de decisiones del desarrollo rural (Rincón de Soto, La Rioja, España)". *Terra. Revista de Desarrollo Local*, núm. 8, p. 531-557. DOI: <https://doi.org/10.7203/terra.8.21011>
- LOIS, Rubén Camilo; Xosé Manuel SANTOS (2004). "Planificación y espontaneidad en el desarrollo rural", dins: Román RODRÍGUEZ GONZÁLEZ; Eldemira PÉREZ CORREA [COORD.]. *Espacios y desarrollos rurales. Una visión múltiple desde Europa y Latinoamérica*. Gijón: Trea, p. 131-156.
- MEDINA FUENTE, Juan José (2014). *Catalogación de los relojes de sol en l'Horta Nord de Valencia*. València: Universitat Politècnica de València. [T treball final de grau]
- MEMBRADO-TENA, Joan Carles; Jorge HERMOSILLA-PLA (2019). "El cierre de la central nuclear valenciana de Cofrentes: ¿amenaza u oportunidad para su comarca?". *Ager. Revista de estudios sobre despoblación y desarrollo rural*, núm. 26, p. 189-214. DOI: <https://doi.org/10.4422/AGER.2018.13>
- MÉNDEZ, Ricardo (2006). "La construcción de redes locales y los procesos de innovación como estrategias de desarrollo rural". *Problemas del Desarrollo. Revista Latinoamericana de Economía*, vol. 37, núm. 147, p. 217-240. DOI: <https://doi.org/10.22201/iiec.20078951e.2006.147.7640>
- MENÉNDEZ PIDAL, Ramón (1945). *Cantar de Mío Cid. Texto, gramática y vocabulario*. Madrid: Espasa-Calpe.
- MURADO, Miguel Anxo (2013). *La invención del pasado. Verdad y ficción en la historia de España*. Barcelona: Debate.
- NAVARRO OLTRA, Vicente Carlos (2002). "El castillo de Penna Cadiella en la sierra de Benicadell". *Al-Qantara*, vol. 23, núm. 2, p. 299-329. DOI: <https://doi.org/10.3989/ALQANTARA.2002.V23.I2.185>
- PAÜL, Valerià (2013). "Hopes for the Countryside's Future. An Analysis of Two Endogenous Development Experiences in South-Eastern Galicia". *Journal of Urban and Regional Analysis*, núm. 5, p. 169-192. DOI: <https://doi.org/10.37043/JJURA.2013.5.2.5>
- PAÜL, Valerià; Juan-Manuel TRILLO-SANTAMARÍA; Paula PÉREZ-COSTAS (2016). "Action Research for Tourism Planning in Rural Areas? Examining an Experience from the Couto Mixto (Galicia, Spain)". *Geographical Research*, vol. 54, núm. 2, p. 153-164. DOI: <https://doi.org/10.1111/1745-5871.12108>
- PÉREZ GARCÍA, Dolores (2005). "La Vall d'Albaida (Valencia): Otos inaugura la ruta de los relojes de sol; la hora de los turistas". *Actualidad LEADER*, núm. 28, p. 30-31.
- PÉREZ GUILLÉN, Inocencio (1993). Retaule ceràmic de Sant Gaietà. <https://ceice.gva.es/val/web/patrimonio-cultural-y-museos/brl?viewUrl163469251=/patrimonio-cultural/ficha-inmueble.php&id=20345&lang=ca> (consultat 17/02/2022)
- PERICOT, Luis (1950). *El arte rupestre español*. Barcelona: Argos.
- PITARCH, María Dolores (2019). *Turismo y Medio Ambiente*. València: Tirant lo Blanch.
- PLA-BAÑULS, Jaume; Joan Carles MEMBRADO-TENA (2021). "Puesta en valor del patrimonio rural valenciano para su dinamización económica. El caso de Beniatjar (España)". *Terra. Revista de Desarrollo Local*, núm. 10, p. 192-220. DOI: <https://doi.org/10.7203/terra.10.24512>
- PONT-VIDAL, Josep (2020). "Delineamientos de desarrollo local en tiempos de incertidumbre: oportunidad para otro tipo de planteamientos". *Terra. Revista de Desarrollo Local*, núm. 7, p. 119-146. DOI: <https://doi.org/10.7203/terra.7.18160>
- ROJO MAS, María Eugenia (2015). "Creaciones valencianas y ecología: el espacio de arte medioambiental «Biodivers Carrícola»". *Opción*, vol. 31, núm. 5, p. 790-813.
- SANTOS, Xosé Manuel; Valerià PAÜL (2011). "Construyendo o turismo fluvial e de interior na Galiza", dins: Rubén Camilo LOIS; Valerià PAÜL [ed.]. *Turismo fluvial e da natureza. Un*

elemento de revitalización dos espazos rurais e do interior. La Corunya: Instituto Galego de Estudos Europeos e Autonómicos, p. 17-34.

- SERRANO DE LA CRUZ, Manuel Antonio; Mari Carmen CAÑIZARES; Ángel Raúl RUIZ PULPÓN (2021). “Despoblación rural y revalorización de recursos patrimoniales. Análisis preliminar en el Campo de Montiel (Castilla-La Mancha, España)”. *Ager. Revista de estudios sobre despoblación y desarrollo rural*, núm. 34, p. 165-197. DOI: <https://doi.org/10.4422/ager.2022.02>
- SOLER, Federico; Enrique SAN MARTÍN (2017). “La promoción del turismo rural a través del *trail running*: el caso de Carrícola en la comarca de *La Vall d'Albaida*”. *Pasos, Revista de Turismo y Patrimonio Cultural*, vol. 15, núm. 1, p. 49-69. DOI: <https://doi.org/10.25145/J.PASOS.2017.15.004>
- STEVENSON, Michael (1999). “Castles in Spain — In Search of El Cid's Domain”. *Valencia Life*, núm.11, p. 53-57.
- TORTOSA, Paco (2000). *La comarca de la Vall d'Albaida: paisatges, cultura i medi ambient*. València: Mancomunitat de Municipis de la Vall d'Albaida.
- TULLA, Antoni F.; Marta PALLARÈS-BLANCH; Ana VERA (2017). “Desenvolupament rural a l'Alt Pirineu i Aran. Emprenedoria i participació de les dones”. *Quaderns Agraris*, núm. 42, p. 73-101. DOI: <https://doi.org/10.2436/20.1503.01.75>
- VAN DER PLOEG, Jan Dowe; Henk RENTING; Gianluca BRUNORI; Karlheinz KNICKEL; Joe MANNION; Terry MARSDEN; Kees DE ROEST; Eduardo SEVILLA-GUZMÁN; Flaminia VENTURA (2000). “Rural Development: From Practices and Policies Towards Theory”. *Sociologia Ruralis*, vol. 40, núm. 4, p. 391-408. DOI: <https://doi.org/10.1111/1467-9523.00156>